

Bölcseki Gusztáv

A teológia mint *ancilla ideologiae*¹

Az első kérdés, amelyet tisztázni kell, hogy kell-e egyáltalán európainak lenni a teológiának, vagyis elengedhetetlen feltétele-e a teológia művelésének egy adott egyház keretei között, hogy ún. európai színvonalú legyen. Hiszen nem beszélhetünk arról, hogy az egyház története során az egyes politikai határok között élő felekezetek egyforma szintű, egész Európában ismert és elismert tekintélyű teológusokkal dicsekedhettek volna, sem az utóbbi ötven évben, sem az azt megelőző századokban. Azt tehát nem lehet számon kérni a magyar teológia elmúlt fél évszázadának történetén, hogy nem adott Európának jelentős magyar teológusokat, vagy nem fejlesztett ki olyan sajátos teológiai irányt, amelyet mindenki elfogadott volna iránymutatónak.

A kérdést csak úgy érdemes feltenni, hogy az, ami teológiai munka címszó alatt történt a Magyarországi Református Egyházban az elmúlt ötven évben, megfelel-e azoknak a kritériumoknak, amelyek a teológia tudományának sui generis követelményéből erednek.

Három dolgot vizsgálhatunk ebből a szempontból: 1. a teológiai munka a megjelent publikációk tükrében; 2. a teológiai oktatás rendszere és színvonala; 3. a nem hivatalos teológia eredményei.

1948 és 1958 között gyakorlatilag megszűnt a tudományos teológiai publikálás lehetősége a magyarországi protestáns teológia számára. Érdemes ebből a szempontból két írást megvizsgálni. Az 1958-ban újraindult *Theológiai Szemle* vezércikkét, valamint a „Milyen teológiai irányzatokat tükröz a mai magyar igehirdetés?” (1964) című írást.²

A teológia a hit kritikai reflexiója. Ahol a kritika lehetetlenné válik, ott szükségszerűen elsorvad a teológia. A korszak általános jellegzetessége a reflektátlanság, s ezáltal a teológiai gondolkodás ellehetetlenülése.

Az egyháztörténet felvirágzása is a szelektivitás és a retrospektív szemlélet jegyében történt. A puritanizmus nem a kegyessége, hanem a társadalmi hatása miatt vált fontossá. Jóllehet Magyarországon korántsem volt ilyen hatása, de az

---

¹ Az előadás anyaga „Mennyiben európai a magyar teológia?” címmel megjelent a *Collegium Doctorum Magyar református teológia* c. folyóiratban: IX. évf. 33–42 (2013) <http://dc.reformatus.hu/data/2014/07/12/dc2013.pdf> (a szerző).

² Boross Géza: „Milyen teológiai irányzatokat tükröz a mai magyar igehirdetés?” *Theológiai Szemle*, 1964/3-4. sz., 78–97.

idézetek jól hangzottak. Ami igazán sajátosság volt, azt nem nagyon hangsúlyozták (a puritánok tették valóban népkönyvvé a Bibliát). A feltupírozott Kálvin-kutatás emlegetése mögött nem volt valóban komolyan veendő eredmény.

A két háború közti magyar teológia tabutémának számít, vagy úgy jelenik meg, mint túlhaladott kispolgári nézetek gyűjteménye. Például Kovács J. István egész teológiai munkássága egyetlen kiragadott idézettel válik megsemmisítőnek gondolt kritika tárgyává. A kiragadott mondat azt sugallja, hogy Jézus fenséges nyugalommal vonult el korának társadalmi kérdései mellett. A teológiai viták eltűnnek ebben a korszakban. (A kivételek, amelyek a szabályt erősítik: feltámadás – halhatatlanság, a teológia eredményeinek átültetése a gyülekezeti gyakorlatba, a gyermekkeresztség, a Biblia csalatkozhatatlansága.) Elképzelhetetlen az egyházvezetés által tett kinyilatkoztatás kritikai vizsgálata, amire a két háború között *volt* példa: Czeglédy Sándor 1938-ban megjelent „A prédikáció gyülekezetszerűsége” című munkájában alapos teológiai elemzésnek veti alá Ravasz László homiletikai nézeteit. Nem vagdalkozik, de teológiai kritériumok alapján mutat rá azokra a pontokra, amelyek szerint nem állnak meg az Ige mérlegén. S ezt mindenki a világ legtermészetesebb dolgának tartja. Nem lesz belőle személyeskedés, sértődés, nem kiáltanak ki senkit felforgatónak, hitetlennek, fasisztának, kommunistának vagy liberálisnak. A püspök írása nem kötelezően használandó idézetgyűjtemény, s nem akkor európai a teológia, ha a püspök látását magáévá teszi, ha az „amint helyesen mutat rá”, „ahogy tanításából megismerhettük”, „ahogyan iránymutató eligazítást ad” kezdetű mondatok igazolják a bölcsességet.

Megválaszolendő kérdés, hogy európaiságot jelentett-e az a nem hivatalos (főleg holland szigorú református) partizánmunka, amikor az ecclesia docens hozta a maga ortodoxiáját?

Felbukkan a liberalizmus és a fundamentalizmus megkésett vitája, s megjelenik egy halvány kísérlet utóbbinak a teológiai oktatásban való institucionalizálására, a Miskolcon elindított teológiai képzés alapszabályában érhető ez tetten.

A megbízhatóság kategóriájának alkalmazása a teológiai oktatásban úgy jelentkezett, hogy voltak kérdések, amelyekről csak meghatározott személyek nyilatkozhattak, írhattak, taníthattak. Ehhez egy apró adalék. Másodállású teológiai tanársegédként a tanszékvezető távollétében rám bízta egy szemináriumi ülés megtartását. Mivel nem volt szemináriumi beszámoló, javasoltam, hogy foglalkozzunk az ateizmus jelenségének teológiai vizsgálatával. A néhány résztvevő előtt elemeztem az ateizmus különböző típusait. Néhány nap múlva az akkori dékán számon kérte rajtam, hogy miként vetemedhettem erre a lépésre, hiszen ez olyan téma, amiről csak két akkori professzornak volt joga bármit is mondani. A dékáni figyelmeztetésnél sokkal jobban fájt, hogy az eset jelentője –

kizárásos alapon – csak a szemináriumon résztvevő diákok valamelyike lehetett. Ennyit a légréől.

Az utánpótlás kérdése megoldatlan. Az ösztöndíjas külföldi utak nem eléggé átgondoltak. Egy év sok mindenre nem elég. A hazatérőknek nincs nagyon terük, sokszor eltűnnek. A teológiai képzés struktúrája kevés mozgásteret enged. A teológia egyházi funkciójának hangsúlyozása leggyakrabban azt jelenti, hogy az egyházi funkcionáriusok privilégiuma a teológia művelése.

A teológia önállóságának kérdése újra meg újra felvetődött az elmúlt fél évszázadban. A teológia csak az egyházvezetés kontrollja alatt, az egyházvezetés instrukciói szerint folytathatja munkáját, csak így van létjogosultsága. Ez a *cantus firmus* sokféleképpen visszatér a különböző megnyilatkozásokban. A központosság itt is érvényesül. Központi témák, központi előadók a lelkész-továbbképző tanfolyamokon, a hozzászólások gondosan koreografált és gondosan ellenőrzött sora nagyon sokakban egyfajta passzív rezisztenciát váltott ki, amelyik ma is érezhető. A belső azonosulás megtagadása valószínűleg annyi energiát emésztett fel, hogy a lelképásztorokban nem maradt igény akkor sem, amikor lehetőség nyílt a változtatásra. A mai egyházvezetés sem mentes a teológia féltésének attitűdjétől. A teológiai gondolkodás önállóságának szolid és szelíd megszólaltatásával szemben általában az egyházatlan, a gyülekezetek valóságától elszakadt, dekadens nyugati luxusteológiák rémképével való riogatás áll.

A mögöttünk levő évtizedek református teológiai munkásságának kritikai feldolgozása a mai nemzedék számára elvégzendő feladat. Ahhoz, hogy ez ne a „bűnbakkeresés” mechanizmusa legyen,³ hanem katarzist adó szolgálat, valóban teológiai munkát kell végezni. Teológiát csak teológiai kritériumokkal lehet mérni. Fontos teológiai aspektusra mutat rá Török István *Barth* nyomán, amikor egyfajta krisztológiai herezist lát megjelenni az ősi hitvallást – Jézus Krisztus Úr – kiegészítéssel ellátó teológiai vonalvezetésben. Ez a kiegészítés, amely egyre nagyobb helyet követelt magának, míg végül mindent meghatározó tényező lett, így hangzott: ...ezért igent mondunk a szocializmusra.⁴ Bogárdi Szabó István disszertációjában⁵ az egyházvezetés és a teológiai munka összefüggését (összemosódását) vizsgálja rendkívül fejlett és éles kritikai érzéssel boncolva az ekkleziológiai herezist.

---

³ Török István írja 1989-ben: „Bereczky Albert és Révész Imre életművének minden időkre maradandó része a bűnbánat hangsúlyozása. Későbbi ígéhirdetésünkben elhalkult a bűnbánat szava... Valóban kísért a bűnbánat másokra hártó alakja, személyeskedő formája, amelyik elakad a bűnbakkeresésnél. Csak a tegnapiak bűnét akarjuk megvallani.” Török: Továbblépésünk közös gondja, in: *Határkérdések szolgálatunkban*, 173.

⁴ Török István: A megújulás teológiai feltétele, in: *Confessio* 1990/1, 122–124.

⁵ Bogárdi Szabó István: *Egyházvezetés és teológia a Magyarországi Református Egyházban 1948 és 1989 között*, Debrecen: Ethnica, 1995.

Mivel az ideologikus-totalitáriánus államszerkezet sajátossága volt a valóság iránti érzék szinte totális hiánya,⁶ ezért nem tartom haszontalannak ebben az összefüggésben az egyházkép és a teológiai munka realitásának jellegzetes vonásait felmutatni.

Az egyházkép változásának felvázolásánál abból kell kiindulnunk, hogy a vizsgált korszakban a népegyházi keret alapjaiban megrendült, széttöredezett, teljesen azonban soha nem szűnt meg, sőt a mai helyzetben egyes jelek arra mutatnak, hogy felemás formában bizonyos elemei továbbélnek, illetve újjáélednek.

A folyamat legfontosabb állomásai, illetve a változásokat előidéző tényezők:

1. A református egyház felelős vezetői már a háború befejezése előtt világosan felismerik, hogy a küszöbön álló változások gyökeresen új helyzetet teremtenek az egyház számára. Révész Imre 1944. december 1-jén kiadott utasításában óva inti a tanárokat, hogy bárki is „...a mai helyzetet ... valami epizód-szerű közjátéknak tüntesse fel, amelynek elmúltával lényegileg éppúgy a megelőző társadalmi és politikai rend, az eddigi közszellem fog visszatérni, mint ahogyan 1919 augusztusától kezdve történt...” Az intő szó sokaknál süket fülekre talált. Egészen 1956-ig mind az állami egyházpolitika, mind az egyházi közvélemény döntő többsége – természetesen homlokegyenest ellenkező nézőpontból – átmeneti szükséges rossznak tartotta a kényszerű együttélést. Vallásszociológailag nézve ezen az állásponton az 1948-as Egyezmény semmit nem változtatott.

2. A bibliai alapon történt reális helyzetfelmérésből a háború után legitim módon – azaz Isten Igéje szerint – nem következhetett más, mint bűnvallás és bűnbánattartás. A Zsinati Tanács 1946. évi bűnvalló nyilatkozata máig csorbí-

---

⁶ „Man sprach zwar über positivistischen Rationalismus in der sozialistischen Gesellschaft, aber im Grunde genommen wurden die Rationalität und Realität den Götzen der Ideologie geopfert. Die Ideologien des 19. und 20. Jahrhunderts und insbesondere der Marxismus-Leninismus haben immer behauptet, dass sie den bürgerlichen Rationalismus (eigentlich ein Irrationalismus) durch einen „höherwertigen Rationalismus“ ersetzen müssen. Sie waren fest davon überzeugt, dass sie die Regelmässigkeiten der Geschichte mit Hilfe der wissenschaftlichen Analyse genau aufdecken könnten und auf Grund dieser Kenntnisse eine durch und durch rationale Gesellschaft aufgebaut werden könne. Dieser übertriebene Aufklärungsglaube hat zur Folge gehabt, dass es zu einer totalen Verfinsternung kam. Diese totale „hyperrationale“ Haltung hat sich als „irrer Irrationalismus“ erwiesen. Man könnte auch etwa so formulieren: Wir hatten zuviel und zugleich zuwenig von der Aufklärung erfahren. Das Zuviel bedeutete einen Rückfall in absolutistische Tendenzen und manchmal mittelalterliche Methoden. Das „Zuwenig“ heisst für mich, dass es zu einer echten Begegnung und ehrlichen Auseinandersetzung mit all den Fragen, die die Aufklärung für das Christentum bedetetet, in Ungarn noch nicht gekommen ist.” Bölcskei Gusztáv: Aufklärung und Säkularisation für die Kirchen in Ungarn, in: *Kirchen im Kontext unterschiedlicher Kulturen*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1991, 385–392.

tatlan aktualitással tesz bizonyosságot arról, hogy az egyház „*prófétai tisztét hűségesen nem teljesítette. Nem vigyázott eléggé az igehirdetés tisztaságára; az egyházi eljárások között nem tartott kellő fegyelmet; a szeretetben meglustult; a hatalmasokkal megalkudott s világi rendelkezéseknek helyet adott az egyházban.*” Az egyéni felelősség hangja sem hiányzik ebből a bűnvallásból: „*...minden gyülekezeti tag nevében megvalljuk, hogy nem voltunk az Igének sem figyelmes hallgatói, sem hűséges megtartói. ... Világosságunk nem fénylett, sónk megízeltlenül s életünk nem adott dicsőséget a mennyei Atyának.*”⁷

A bűnbánat motívuma a továbbiakban is megmarad, tartalma azonban beszűkül. Egyfelől a pietista teológiai hagyományokat követve a bűnbánat értelme az egyéni életben az erkölcsi integritás hiányára történő koncentráció, ami a történelem dimenziójának és a strukturális gonoszság tényének jelenbeli ignorálásához vezet. Csak abban az értelemben szólal meg, ha az elmúlt korszak társadalmi bűneinek ostromozásáról, illetve az egyháznak a szociális kérdésben való csődöt mondásáról van szó. Másfelől a bűnbánat alkalmas jelszóvá válik mindenkor, amikor az egyház csak a legendásabb formában is kritikát kívánna gyakorolni a társadalom, a politikai élet torz, Isten- és emberellenes cselekedetei miatt. A bűnbánat említése ekkor arra jó, hogy arra emlékeztesse az egyházat, hogy elveszítette a beleszólás és a kritika jogát, mert a múltban profétai tisztét nem gyakorolta következetesen. Ezt a bűnbánatot már nem követheti az Isten irgalmába és az Úr Jézus Krisztus közbenjárásába vetett bizalom, s az a reménység, hogy megújulás és élet támad az igaz bűnbánat nyomán. A bűnbánat következménye a fentebbi értelmezés alapján nem lehetett más, mint a kritika elnémulása, a lojalitás legfőbb erénnyé tétele, s az új társadalmi rendnek a jóval, már-már a legfőbb jóval való azonosítása, kötelességszerűen megújítandó hűségnyilatkozatok, s alkalmazkodáskényszerből fogant önkéntes visszavonulások az élet és a társadalom nyilvánossága előtt a templom falai közé, ahonnan kilépni csak hívásra szabad és lehet. A beszűkített és instrumentalizált bűnbánat-fogalom így vált az egyházkép torzulásának egyik fontos okozójává.

Az önkritika – a bűnbánat formájában – a nagy történelmi fordulópontok alkalmával jelenik meg látványosan, majd ezek után teljes mértékben eltűnik. A bűnbánat mindig a már lezárt útra vonatkozik, s a jelenre nézve nincs létjogosultsága.⁸ Egy jó út van, amelyen járunk. Ez pedig nem más, mint a relativum abszolutizálása. Aki ez ellen emel szót, az felforgató. Az 1967-es Zsinati Tanítás példaértékű utalása ebben a tekintetben az a részlet, amelyik a Zsinati Tanács

⁷ Tájékoztató az egyházkerületi elnökségek 1946. május hó 6., 7. és 8. napjain tartott megbeszéléséről, in: *A magyarországi református egyház 1939. március 1-én megnyílt zsinatának irományai*. 47. szám, 4-6.

⁸ Ezzel a szemlélettel rokon az a kegyességi gyakorlat, amikor bizonyágtétel címen pl. egy 70-80 éves keresztyén ember a gyülekezet nyilvánossága előtt megvallja a 16 éves korában elkövetett bűneit.

1946-os megnyilatkozásait értékeli: „*A református egyház Zsinati Tanácsának évenként tartott ülésein rendre megszólalt a bűnbánat hangja. Ezekre a megnyilatkozásokra hivatkozott a Zsinati Tanács ünnepélyes nyilatkozata, amely döntő fordulatot jelentett az egyház és a kialakuló társadalmi rend viszonyában. Hamarosan kiderült azonban, hogy a bűnbánat hangoztatása hamis szándékokat is takarhat. Az elvileg kötelező bűnbánat elvi elismerése nem sokat ér. Az igazi bűnbánat ismérve: másképpen csinálni. ... Az út, amelyen az egyház – belső tusakodás után – elindult: a bűnbánat, az engedelmesség és a megújulás útja, nem volt zökkenőmentes. Megjelentek olyan kísértések, melyekkel küzdeni kellett és szüntelenül küzdeni kell. Alig ocsúdott fel az egyház kábultságából, máris megjelent az egyházi fölény kísértése. Ez a szemléletmód és magatartás mindent jobban akart tudni és minden vonatkozásban ki akarta oktatni az új társadalmat, ahelyett, hogy demokratikus történelmi hagyományaihoz híven segítette volna. Joggal merült fel a kérdés: melyik az egyház igazi hangja: a bűnbánó nyilatkozatoké, vagy a fölényes kitanításoké? Csak sajnálni lehet, hogy a Zsinati Tanács 1946. május 9-én kiadott bűnbánó nyilatkozatát is kísérte egy másik nyilatkozat, amely »általános romlásról« beszél. Az egyháznak ezekkel a kísértésekkel szembe kellett néznie. Ez a hang és ez a lelkiület nem tűnt el nyomtalanul. Ennek a ténynek szomorú következményeit 1956-ban, az egyházi lázadás eseményeiben szenvedtük át.»⁹ Az a bizonyos „másik nyilatkozat”, amelyikre utalás történik, Enyedi Andor püspök előterjesztésére került a Zsinati Tanács elé, s a következőképpen hangzik:*

„Zsinati tanácsunk aggodalommal és fájdalommal látja, hogy az istenfélelem meglazulásával a közerkölcs is nagyon megromlott. Az emberek kívánják a másét. És ha megkívánják, el is veszik. Úgy veszik el és úgy birtokolják a másét, mintha az az övék volna. Kezdünk olyan állapotba jutni, amelyben mindenki bizonytalanságban van önmaga felől és afelől, amiye van. S amint nem szent az emberek előtt a más vagyona: éppen úgy nem szent a kimondott és adott szó: nem szent a másik ember becsülete vagy szemérme sem. Hazug, rágalmozó, szitkos és szennyes szavak röpködnek szájról szájra olyan ajkáról, amelyeket Isten áldásra, dicséretmondásra, az igazság szólására és építésére teremtett. Botránkoztató szavakat botrányos cselekedetek követnek, irigység és gyűlölet mérgét leheli az emberi szív, amelyből szeretetnek és jóakaratnak kellene kiáradni. Mindenáron való mulatozás, léha örömkergetés vágya foglalja el ifjainkat akkor, amikor a reánk szakadt válság mindannyiunktól a komoly magunkba szállást, minden erőnk és képességünk munkába állítását, a megnövekedett és megnehezdedt életfeladatokhoz való felkészülést kívánja meg. Bomladozik a család: szakadoznak a hűségnek, megértésnek, összetartásnak azok a lelki kötelékei, amik házastársakat, szülőket és gyermekeket, embereket és magyarokat egybefűzhet-

⁹ Örökségünk és feladatunk: a reformáció, Budapest, 1967. *A Magyarországi Református Egyház 1964. április 1. napján megnyílt Zsinatának irományai*, 12. szám, 31–32.

nének. Úgy látszik, hogy »ez a nép nem tért meg az őt verő Istenhez és a seregeknek Urát nem keresték« (Ésaiás 9:13). Nem gondolják meg sokan, hogy a bűnben csak megrothadni és tönkremenni lehet, hogy »az igazság felmagasztalja a nemzetet: a bűn pedig gyalázatára van a népeknek«. (Pldb. 14:34) Nehogy bűneinkkel az élő és igazságos Istennek újabb és még súlyosabb ítéletét idézzük magunkra, mint amilyen alatt most szenvedünk: a zsinati tanács felhív minden jóérzésű embert az erkölcsi romlás megállítására, egyúttal felajánlja az egyház szolgálatát a Krisztus vérében való megtisztulásra. Különösen inti egyházunk tagjait, hogy az általános romlásban [kiemelés tőlem] legyenek a föld savai és a világ világosságai. Ne győztesse meg a gonosztól, hanem a kegyelem és a hit erőivel győzzék le magukban a gonoszt, hogy így másokat is a gonosz felétti győzelemre segíthessenek és munkálják a mindeneket megrontani akaró Sátán hatalmából való kiszabadulást, jobb és szebb jövőnk alapjainak lerakását.»¹⁰

Ugyanezen az ülésen fogadnak el egy olyan nyilatkozatot is, amelyiknek a stílusa és módszere egyszerre érvényesíti a kritikai distancia és a relatív elfogadás kritériumait:

„A konvent lelkészelnöke tájékoztatta a jelenlévőket az általános politikai helyzetről. E célból megelőzően beható megbeszélést folytatott a miniszterelnökkel és a protestáns államtitkárral. A tájékoztatás után meginduló beszélgetésben részt vett Bereczky Albert is. A konferencia számba vette a jelenlegi helyzetet, annak biztató és aggasztó vonásait. Megállapította, hogy az aggasztó vagy elítélendő mozzanatok miatt nem szabad elfeledkezni az eredményről, de az eredmények hangoztatása mellett nem szabad elhallgatni a jogos kritikát sem. A konferencia hangsúlyozza, hogy Isten iránti hálával fogadja a háború megszűnését, a végzetes nyilas uralom alól való felszabadulásunkat, a demokrácia tiszta és szabad levegőjének lehetőségét s a nagy alkalmat arra, hogy megszabaduljunk sírunkat ásó nemzeti bűneinktől. De aggodalommal látja a gazdasági helyzet riasztó voltát, egy új, a réginél rosszabb bürokrácia elhatalmasodását, a panama és a korrupció megszorodását, a gyűlölködés szellemének folytatólagos jelentkezéseit, a megtorlás kegyetlenségét és a mesterséges tömegszennvedélyeknek az igazságszolgáltatásban és az igazgatásban való érvényesülését. Nincs módjában az egyház vezetőségének, hogy ezekről a kérdésekről akár a sajtóban, akár a nemzetgyűlésen, vagy törvényhatóságon véleményét kifejtthesse. Nincs más út számára, mint az, hogy előterjesztéssel él az államkormányhoz s az egyes időszaki kérdésekben elvi álláspontját kifejezi. Ezt teszi az összeomlás óta és tette a következő kérdésekben: rendőrségi túlkapások, közéleti korrupció, kegyelmezési jog gyakorlása, az erőszakos népcseré, új antiszemitizmus, hadifoglyok hazaszállítása, külföldi testvéregyházakkal való kapcsolatok helyreállítása, a földreform során elkövetett túlkapások és törvénytelenések orvoslása, házassági jogsza-

¹⁰ Tájékoztató, i. m., 9–10.

bályok módosítása stb. ... Végigtárgyaltuk az iskolázás kérdéseit is. ... Természetes dolog, hogy ez a felfogás nem ejti el az államsegély gondolatát mindaddig, amíg az államsegélyre számítani egyáltalában lehet. Ma az állammal szemben egészen más az igényünk, mint régen. Régen erkölcsi okok alapján vagy a méltányosság és a viszonyosság elve alapján kértük az államsegélyt, most követeljük kisajátított földbirtokaink, tönkrement tőkéink, lerombolt épületeink kárpótlását. A magyar állam igen helyesen elismerte e kártalanítás kötelezettségét a hazatért deportáltakkal szemben. Ez a kártalanítási igénye minden kulturális és jótékony-sági intézménynek is megvan azzal az államkormányval szemben, amely gazdasági politikánkat szigorú szankciókkal irányítja s az ország újjáépítésére vállalkozott.”¹¹

3. A „relacionalitás” kritériumának elhanyagolását jelzi az a tény, ahogyan az egymástól eltérő teológiai-kegyességi irányzatok uniformizálása bekövetkezik. Az egyházkép alakulásának fontos eleme volt az ébredési hullám hatása a református egyházon belül. Az egyházi élet megjelenési formái közül az egyesületek felosztásával és beolvastásával eltűnt a kis közösségek iránti igényt szolgáló forma, illetve hivatalosan nemkívánatosnak nyilvánított. Ennek az elemnek az egyházba való integrálása helyett annak elfojtása következett be, egészségtelenné és csonkává téve mindkét részt az egyházon belül. A háttérbe és illegalitásba szorított ébredési mozgalom és a hivatalos egyház között nem alakult ki egészséges párbeszéd. Ez egyébként általánosságban is eluralkodott az egyházkormányzati stílusban. Az „utasítás–jelentés–ellenőrzés” mechanizmusa fokozatosan lehetetlenné tette a bizalom légkörét, s azt bizalmi emberekkel helyettesítette. Ennek az állapotnak logikus következménye volt a társadalmi krízishelyzetekben elemi erővel megnyilvánuló bizalmi válság (1956, 1989). Miután hiányzott az eltérő vélemények, eltérő kegyességi típusok egymással való egyenrangú kapcsolattartása, a vélemények megcsontosodtak, végletessé váltak, s mint ilyenek törtek felszínre, s öltöttek alakot abban a pillanatban, amint a kegyúri jogokat gyakorló állami apparátus megszűnt a belső egyházi status quo biztosítója lenni.

4. Az egyházkép változásában természetesen nagyon nagy szerepet játszott az a társadalmi változás, amelynek következtében a református egyház társadalmi bázisának számító paraszti életforma széttűzött. A valóságérzék nagyfokú hiányára és teológiai reflektálatlanságra utalnak azok a megnyilatkozások, amelyek olyan egyértelmű vívmánynak állítják be a mezőgazdaság szocialista átszervezését, nem törődve azzal, hogy a gazdaság működésének elemi szabályait figyelmen kívül hagyó új gazdasági forma sem rentábilis nem lehet,

---

¹¹ Uo. 26–27.29.

sem nem felel meg az emberléptékűség kritériumának. A városiasodás ellentmondásos folyamata egykor önálló gyülekezeteket tett életképtelenné, a szekularizált környezet kihívásaira az egyház nem tudott megfelelően reagálni. A társadalmi bázis elvesztésének vészterhes következménye a laikus elem egyházi marginalizálódása, majd az újabban jelentkező „klerikus-ellenesség”. A kritikus laikus elem eltűnése az egyházból nagymértékben járult hozzá az egyházi élet területén sok helyen jelentkező pongyolaságok, lazaságok s a kontraszelekció következményeinek néma eltűréséhez.

5. Mai helyzetünket furcsa ellentmondásosság jellemzi. Egyfelől a társadalom az 1989-ben bekövetkezett változások után szinte messianisztikus reménységgel tekintett az egyházra, s várt tőle egyedül üdvözítő megoldásokat. Egyértelműen megnőtt az egyház nyilvánosság-karaktere. A felkínált feladatokat az egyház csak népegyházi keretben tudja elvégezni. Ez olyan visszatérés lenne, amely nem számol a teljes mai és holnapi realitással. Igaz, hogy az egyház nem a földi realitásból él, de még kevésbé élhet a múlt intézményrendszerének felélesztéséből. Belső tisztázódás nélkül nem lehet hitelesen hozzáférni az új vagy újra felkínált feladatok végzéséhez.

6. A belső tisztázódás igénye számunkra azt jelenti, hogy megfogalmazzuk azokat az alapvető kérdéseket, s megkíséreljük az azokra való választást is, amelyek a teológia és az egyház kapcsolatára, a teológia legitim művelésére, a sajátos magyar református teológiai profil megtalálására vonatkoznak. Ezek között az első annak újrafelfedezése és a gyakorlatba való átültetése, hogy a teológiának az egyházban elfoglalt helyét mindig az a dialektikus feszültség határozza meg, amely a hit kritikai reflexiója, a hit megélésének kegyességi formái és az egyház élettevékenységeinek zavartalan funkcionálását segítő egyház-kormányzat között fennáll. Ahol ez a feszültség feloldódik, az élő organizmus egysége helyett az „egyhangúság” válik a legfőbb és követendő erővé. Akár az egyház-kormányzat, akár valamilyen kegyességi irányzat részéről következik is be a teológia „instrumentalizálása”, az egyház egésze sínyli meg. Az egyházkép torzulása és a teológia torzulása szükségszerűen együtt jár, lényegükön fogva összetartozó valóságok.

Újra meg újra találkozunk azzal a fordulattal (mind a hivatalos egyházi, mind a szolgálat teológiáját értékelő hivatalos marxista állásfoglalásokban), hogy a magyar református teológia szociáletikai felismerései nem teoretikus megfontolásokból, hanem „egyszerű engedelmességből”¹² születtek. Ez a mondat azonban a gyakorlatban azt jelenti, hogy a szociáletikai lépésekhez szükséges teológiai-elméleti munka, a valóságlátás, a gyakorlattal való konfrontálódás szinte teljes mértékben elmaradt. Deklaratív módon szólalnak meg azok a bizonygatások, hogy a gyakorlati döntések mögött bibliai felismerések, s magyar reformá-

---

¹² „*Omnis recta cognitio ab oboedientia nascitur.*” Ez a kálvini mondat olyan legitímációs alapként fungált, amelyre már szinte gondolkodás nélkül lehetett hivatkozni.

tus teológiai hagyományok vannak, ezek azonban nem meggyőzőek. Túlzottan leegyszerűsödik és lerövidül az út a bibliai felismerés és a gyakorlati következmény között, az „argumentum” pedig mégiscsak annak hangoztatása, hogy „az idő, a történelem bennünket igazolt”. Az következett be, amit Arthur Rich a tényleges- és áladottságok közti különbségtétel kapcsán ír. Azokat a struktúrákat nevezi áladottságoknak, amely mögött a kritikai vizsgálódás ki tudja mutatni, hogy egyéni vagy csoportérdekek érvényesítése következtében alakultak ki, s megváltoztathatatlanosságuk hangsúlyozása csak ezeknek az állapotoknak a szentesítésére, igazolására szolgál. Az „egyszerű engedelmesség” így olyan dolgokba való beletörődést is okozott, amelyek sem a „tárgyszerűség” sem az „emberléptékűség” kritériumának nem feleltek meg. Így ez a mondat a teológiai beszűkülés kifejeződése és indirekt megvallása. Nem a „később születettek kegyelmi ajándékával való könnyelmű visszaélés” íratja ezeket a sorokat, inkább az a figyelmeltetés, ami a mának is szól. A politika, a gazdasági struktúrák képviselői ma is hajlanak arra, hogy „áladottságokra” hivatkozzanak. Áladottságra való hivatkozás például, hogy egy céget, amelyik a legkülönbözőbb politikai árnyalattú lapokat vásárolja fel, egyetlen szempont vezérel: a nyereség. Mert ennek – az önmagában jogos – szempontnak az abszolutizálása lehetetlenné teszi más szempontok érvényesülését. Arra hivatkozni, hogy „mi is tudtuk, hogy mit kellett volna, s tettük, amit lehetett” nem elég meggyőző, mert a késői olvasónak az az érzése, hogy ez volt a létező világok legjobbika. Ennek teológiai igazolása nem volt szükségszerű.

A teológiai munka lényegében alárendelődött a „túlélési stratégiára” berendezkedő egyházkormányzásnak. Ez pedig a teológia számára fatális következményekkel járó dolog, mert „egy tisztességes teológiát éppen az különböztet meg az egyházkormányzattól, hogy nem hajlandó kompromisszumokra.”¹³ A „túlélési stratégia” nem alkalmas arra, hogy a valóságnak megfelelő útmutatást tudjon adni. A „túlélés” ugyanis jellegzetesen apokaliptikus fogalom, amelyik csak arra tekint, hogy átsegítse az egyént vagy a közösséget a küszöbön álló nagy katasztrófán.

Jellegzetes megfogalmazása annak a cinizmusnak és nemtörődömségnek, amellyel a tényleges teológiai munka értékét mérte az elmúlt korszak, az egyik egyházi funkcionáriusnak – természetesen nem írásban rögzített – szállóigévé vált megfogalmazása a teológiai tanulmányi munka szempontjairól. Eszerint két dologra kell ügyelni: 1. ne legyen benne, hogy nincs Isten; 2. ne legyen benne, hogy „éljen Horthy Miklós”. Ez magyarul azt jelenti, hogy adjunk a látszatra, ne keltsünk feltűnést, ne botránkoztassuk meg „református népünket”, másfelől: a rendszer szent és sérthetetlen, azt érinteni kritikusan nem lehet (változtathatatlan,

---

¹³ Jüngel, Eberhard: *Der königliche Mensch*, in: *Barth-Studien*, Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Mohn, 1982, 233.

azaz abszolút jelleget ölt), legfeljebb legitimizálni lehet és kell. „Csólatásossá” válik a teológia, ha erről elfeledkeznek. Lehet, hogy van, amikor puszkacsó mered rá, de egy idő után már akkor is látja, ha a puszkacsó rég eltűnt.

7. Az instrumentalizált teológia mindig szelektív teológia. Az egyház-kormányzat által instrumentalizált teológia analízisre váró jelensége a szelektív Barth-interpretáció, s annak hatása, el egészen egyfajta doketista kijelentés- és igehirdetés-felfogásig,¹⁴ amely egyrészt lehetővé tette, hogy teológiai alapon ne foglalkozzunk az emberi élet, kultúra, tudomány számos új jelenségével (mivel ez az ideológia részéről tiltott zónává vált az egyház számára),¹⁵ másrészt hozzájárult az igehirdetés felületessé és színvonalatlanná válásához. A szelektív exegezisre, a hangsúlyeltolódásokkal aktualizált bibliamagyarázatokra bőven lehet sorolni a példákat.

8. Az instrumentalizált és szelektív teológia mindig beszűkülő és beszűkítő teológia. Lehetséges, hogy néhány teológiai divathóborttól megmenekültünk az elmúlt ötven esztendő során, de gondoljuk csak meg, nem az lett-e ennek a védettségnek az ára, hogy nem is szembesültünk a valóban fontos nagy kérdésekkel és teológiai problémákkal. Ha csupán címszavakban végigtekintjük az elmúlt fél évszázad európai teológiatörténetét, látjuk, hogy ki nem kerülhető kérdésekre maradtunk részben vagy egészen adósok a válasszal: (mitológiátlanítás – 40-es évek, valláskritika – 50-es évek, szekularizáció – 60-as évek, az ún. „posztkrisztianus” korszak – 70-es évek, az új vallásosság – 80-as évek).

A beszűkülés érvényesült a teológusképzés struktúrájában is. Nem kétlem, hogy lehetett ebben jó adag „túlélési stratégia” is, változatlanul fenntartani azonban végzetes félreértés lenne. A beszűkülés további formája a többi tudománnyal való kapcsolat elvesztése. A jelenleg tartó, a teológiát-teológust kuriózumnak

---

¹⁴ Barth teológiáját nemigen szerencsés „dialektikus” teológiának nevezni, mert a dialektikához az is hozzátartozna, hogy képes legyen közvetíteni. Sokkal inkább a „kriszisz”, vagy a „diasztázis” teológiája elnevezés illik rá, mert erre a közvetítésre nem képes. (W. D. Marsch) A szelektív Barth-interpretáció szociáletikai vonatkozása azt jelenti, hogy sem a transzcendentális-eszkatológiai megközelítés kritikai potenciálját nem használták, sem a krisztológiai megközelítés analógiás társadalomértelmezésének konzekvenciáit nem vonták le. A Barth felfogása és a szelektív interpretáció közötti pregnáns különbség, hogy predikatívumból szubsztancia lett: a politikai teológia helyett teológiai politika született, ami ellen maga Barth mindig vehemensen tiltakozott. Vö.: Karl Barth: *Kirchliche Dogmatik* I,1, Zürich: Zollikon Verlag, 1939, 75–76.

¹⁵ A teljesebb igazság kedvéért arról sem szabad elfeledkezni, hogy ez nemcsak az egyház esetében volt így, hanem az egyházon kívül lévő szekuláris tudományok számára is tiltott zónák voltak ezek. Innen magyarázható az a szociológiai konjunktúra, amelyet néhány éve átéltünk Magyarországon. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a tények ismerete, feltárása, a szituáció analízise önmagában még nem megoldás, csupán szükséges előfeltétel.

tekintő konjunktúra-korszak elmúlásával derül majd ki, hogyan alakulhat ki az integráló-interdiszciplináris új paradigma ezen a téren.

A beszűkülésnek vannak személyi vonatkozásai is. A többi felekezethez hasonlóan nálunk is jószerevel felmorzsolódott egy „nagy” teológus generáció, egyházpolitikai érdekek áldozataivá váltak közülük többen, katedrától és publikációs lehetőségtől fosztattak meg. Az utánpótlás kérdése sürgető, nagy erőfeszítést igénylő feladatunk.¹⁶

A felsorolás nyilván folytatható, s részletezése is szükséges. Megjegyzéssel azokra a területekre kívántam ráirányítani a figyelmet, melyeken emberileg szólva most nekünk lehet és kell – saját dolgainknak utánanézve – a legtöbbet tenni. S ebben – szociáletikai vonatkozásban – hathatós segítségnek tartom *Rich* gondolkodásmódját. A „*verités opposées*” módszerének alkalmazása nélkül ugyanis a teológiai kulcsszavak már csak jelszavak. Nem elég azt mondani, hogy a hátunk mögött van, felejtjük el, azok csak alkalmazkodáskényszerből született jelszavak voltak. A jelszavak nem csupán „füst és hang”, nem múlnak el nyomtalanul. H. J. Iwand közismert szavaival: a golyó akkor is gurul még, ha a kéz már régen elengedte azt.

---

¹⁶ Az elmúlt korszak tudományos-teológiai munkásságának furcsa, kettős arculata van. Egyfelől az látszik, hogy a teológia művelői valóban európai színvonalon ismerték a külföldi kutatások eredményeit. Figyelembe véve még azt is, hogy néhányan nem publikálhattak, sokkal gazdagabb az egyházi szakfolyóiratok teológiai termése, mint ma. Elég áttekinteni ezeknek a folyóiratoknak a tartalomjegyzékét pl. annak a ténynek a megállapításához, hogy a megjelenő könyvismertetések, aktuális teológiai témák sokkal gyakrabban és nagyobb számban jelennek meg, mint akár napjainkban. A „közvetítés” azonban már nem történik meg hitelesen, mert az adaptálhatóság mércéje nem teológiai kritérium, hanem az alkalmazkodáskényszer szülötte. Ennek a kettősségnek eklatáns példája az a tanulmányi anyag, amelyet a magyar protestáns teológusok közössége dolgozott ki az 1968-as uppsalai nagygyűlésre. Korrekt és alapos teológiai elemzés, amelynek logikus eredményeként azonban egészen más szociáletikai következtetésekhez kellene jutni, mint ami ebben az anyagban történik. Az inkonzekvencia sok tekintetben magyarázható a kényszer szülte helyzettel, de semmiképpen nem legitimizálható.